

Ишкалова Гульбану Исмагуловнаның
«8D02205 – Археология және этнология» мамандығы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындаған
«Қазақ халқының дәстүрлі аңшылығы:
тарихи-этнологиялық зерттеу (XVIII ғ. – XX ғ. басы)» тақырыбындағы
диссертациясына

АҢДАТПА

Диссертациялық зерттеу жұмысы XVIII ғасыр – XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ халқының дәстүрлі аңшылығын тарихи-этнологиялық тұрғыда кешенді түрде қарастыруға арналған.

Тақырыптың өзектілігі. Адамзат қалыптасқаннан күннен бастап адамның шаруашылық қызметінің бір түрі болған аңшылық даму барысында бірқатар өзгерістерге ұшырағанына қарамастан осы күнге дейін сақталды. Қазақ халқы да табиғи ландшафт пен көшпелі өмір жағдайында аңшылықты бейімдеп, өзіндік ерекшелігі бар дәстүрлі аңшылықты қалыптастырды. Алайда әртүрлі тарихи кезеңде саяси-экономикалық жағдайларға байланысты қазақ халқының дәстүрлі аңшылығы өзгерістерге ұшырады. Мысалы, XVIII ғасыр- XIX ғасырдың басында дәстүрлілік сақталса, XIX ғасырдың екінші жартысы- XX ғасырдың басында дәстүрлілік мәнін жоя бастады. Бұл патшалық үкіметтің жүргізген отарлау саясатымен тығыз байланысты. Кеңестік саясат та осы өзгерістерді тереңдетпесе, жеңілдеткен жоқ. Қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы күйреп, аңшылық секілді қосалқы шаруашылық түрлері мүлдем құрдымға кетті. XX ғасырдың 70- жылдары әлемдік мұра және оларды сақтау үшін жалпыадамзаттық жауапкершілік идеясы туындап, 1972 жылы БҰҰ жанындағы Білім, Ғылым және Мәдениет жөніндегі ұйым (UNESCO) Бас Ассамблеяның 17-сессиясында қабылданған әлемдік мәдени және табиғи мұраларды қорғау конвенциясын тәуелсіз Қазақстан ратификациялау туралы шешім қабылдады. Бұл еліміздің материалдық емес мәдени мұрасын қорғау, насихаттау, дамыту және жаңғырту мақсатындағы жұмыстарының тиімділігін арттырып, жаңа жол салды. Материалдық емес мәдени мұра ретінде әлемдік мәдени мұраның құрамдас бөлігі болып табылатын қазақ халқының дәстүрлі аңшылығын зерттеу, ұлттық болмысымыз бен бірегейлігіміздің көрінісі, басты құндылығымыз ретінде оны қорғау, насихаттау және дамыту өзекті мәселені құрайды.

Зерттеу жұмысының нысаны: XVIII ғасыр – XX ғасырдың басындағы қазақ халқының дәстүрлі аңшылығы.

Зерттеу жұмысының пәні. XVIII – XX ғасырлардың бас кезеңіндегі қазақ халқының дәстүрлі аңшылығының тарихы, зерттелуі, деректері, тұрмыс-тіршілігіндегі орны, типологиясы, түрлері, тәсілдері, құрал-жабдықтары, қосалқы шаруашылық ретінде дамуы, тіршілік қамы жүйесіндегі ролі, аңшылыққа байланысты салт-дәстүрлер мен наным-сенімдер, ауыз әдебиетіндегі көрінісі, этномедицина.

Зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ халқының дәстүрлі аңшылығын тарихи-этнологиялық тұрғыда кешенді қарастыру.

Зерттеудің міндеттері:

- дәстүрлі аңшылыққа қатысты деректерді жүйелеу;
- мәселенің зерттелу деңгейін қарастырып, тарихнамалық талдау жасау;
- Қазақстан территориясындағы аңшылықтың генезисін тарихи дамуда қарастыру;
- қазақ аңшылығының типологиясын жасау;
- дәстүрлі аңшылық барысында қолданылатын құрал-жабдықтарды жүйелеу және сипаттама беру;
- аңшылық тәсілдерін жүйелеу, топтастыру, сараптау;
- дәстүрлі аңшылықтың тіршілік қамы жүйесіндегі орнын ашу, оның трансформацияға ұшырау себептерін айқындау;
- аңшылыққа байланысты салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды зерттеу;
- фольклорлық үлгілерде аңшылықтың көрініс табуын зерделеу;
- аңшылыққа байланысты этномедицинаны зерделей отырып, оның өнімдерінің қазақ халқының өмірінде емдік мақсатта пайдаланылу жолдарын айқындау;
- қазіргі күні аңшылықтың жаңғыру жолдары мен бағыттарын зерттеу;
- мемлекеттің аңшылықты дамыту саясатын зерделеу.

Диссертацияның теориялық және методологиялық негізі.

Диссертацияны жазу барысында теориялық және методологиялық тұрғыдан ғылымда қалыптасқан шетелдік және отандық ғалымдардың теориялары мен концепциялары, ғылыми еңбектері, ғылыми әдіс-тәсілдер негізге алынды. Атай айтсақ: рационалды таңдау теориясы, этникалық экология, өркениеттік тұрғы, тіршілік қамы және «құрылғы» теориялары, Әлеуметтік факт және құндылық пайымдамасы және Motif-Index тұжырымдамасы негізделді.

Жалпы, қазақ халқының қоршаған ортаға бейімделіп, негізгі шаруашылығымен қатар аңшылықты қосалқы шаруашылық түрінде алып жүруі шетелдік рационалды таңдау теориясы теориясы арқылы айқындалды. А. Hindmoor және Н. Ward ұсынған рационалды таңдау теориясы әлеуметтік ғылымдарда субъектілердің рационалды қызметін білдіреді. Біз үшін бұл теория – адамдардың қоршаған орта және қоғамдағы рационалды тіршілігі мен өздеріне қолжетімді мүмкіндіктерді таңдауды жүзеге асыру барысындағы әрекетін түсіндіруге көмектесті. Яғни, қазақ халқы негізгі шаруашылығы – көшпелі мал шаруашылығымен қатар, жергілікті ландшафтты өз мүмкіндіктеріне сәйкес пайдаланып, аңшылықпен қосалқы шаруашылық түрінде ұштастыра айналысты.

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіндегі аңшылықтың орнын айқындау тіршілікқамы теориясы негізінде жүзеге асты. Сонымен қатар қазіргі ғылым саласында материалдық және әлеуметтік бейімделу бағыттары ретінде белгілі Л. Уайттың бейімделу (адаптация) теориясы негізге алынды.

Қазақ халқының аңшылық өнерінің ХІХ ғасырда трансформацияға ұшырауының басты себептерінің бірі – патшалықтың отарлау саясаты болса, осы қалыптасқан жағдайда адамның қоршаған ортаға қайта бейімделіп, өзара қатынасын реттеуде С.В. Лурьенің «құрылғы» теориясы көмектеседі.

Салт-дәстүрлер, наным-сенімдер, этномедицина және ауыз әдебиетінде көрініс табуы мәселелерін қарастыруда Әлеуметтік факт және құндылық пайымдамасы (Э. Дюркгейм). Зерттеу барысында қойылған міндеттерді тиімді шешу мақсатында тарихилық, объективтілік және құрылымдық-функционалды, анализ және синтез, тарихи-салыстырмалы және далалық зерттеу әдістері пайдаланылды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Отандық этнология ғылымында қазақ халқының дәстүрлі аңшылығы арнайы тақырып ретінде кешенді түрде зерттелмеген. Тақырыпты зерттеу барысында қоршаған орта және ландшафтқа бейімделу арқылы дәстүрлі аңшылықтың қазақ тіршілік қамы жүйесіндегі орны теориялық-методологиялық тұрғыдан негізделіп, теориялық үлгісі жасалды. Жүйелі зерттеу және ғылыми талдау жұмыстарын жүзеге асырудың нәтижесінде:

– қазақ дәстүрлі аңшылығына қатысты деректер қоры жинақталды және сарапталды; зерттелу деңгейі негізінде тарихнамалық талдау жасалып, қазақ аңшылығының әртүрлі кезеңдерде және зерттеушілер тарапынан шаруашылықтың бір түрі, номадизм элементі және өнер түрі бағыттарында зерттелгені айқындалды;

– қазақ жерінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған материалдар негізінде қазақ аңшылығының тамыры тереңде екені зерделенді;

– тарихнамада алғаш рет қазақ дәстүрлі аңшылығы тіршілік қамы жүйесінің бір элементі ретінде қарастырылып, оның алғашында табиғат пен әлеуметтік факторларға, ал Ресей империясының отарлауымен мемлекеттік институттарға тәуелді болғандығы айқындалды;

– фольклорлық материалдар, археологиялық деректер және жарияланбаған архив құжаттары алғаш рет пайдаланылды және ғылыми айналымға енгізілді;

– қазақ халқының ғасырлар бойы көшпелі өмір жағдайында табиғи ландшафтты аңшылықта тиімді пайдаланып, өзіндік дәстүрлілік қалыптастырып, бірақ ХІХ ғасырда бұл кәсіптің дәстүрлілігі бұзылып, аңшылықтың трансформацияға ұшырау себептері ашылды;

– архив құжаттары арқылы қазақ даласындағы аңшылықтың даму барысы мен оған қатысты патшалықтың қабылдаған заңдары, аңшылықты реттеу туралы шаралары көрсетілді; қазақ құсбегілігінің орыс патшасы тарапынан қызығушылық тудырып, оны сарай маңында ұстауға деген талпынысы мен арнайы іздеу жұмыстары жүргізілгені анықталды;

– қазақ халқының дәстүрлі аңшылығы – адам мен қоршаған орта арасындағы тікелей және қарымта байланысты реттеуші ретіндегі орны нақтыланып, осы байланыстың үзілуі себептерінен аңшылықтың жабайы түрге айналуы айқындалды;

– дәстүрлі аңшылық тәсілдеріне қатысты реконструкциялық сызбалар, суреттер, фото, визуалды құжаттар қосымша бөлімде көрсетілді;

– «Патша-жолбарыс» атты жолбарысты аулау тәсілдері, жойылуы және реинтродукциялау жайлы бейнематериал Жетісу облысының М.Тынышбайұлы атындағы тарихи-өлкетану музейінде жүргізілетін экскурсия барысында пайдаланылуға енгізілді.

Қорғауға ұсынылған тұжырымдар. Жүргізілген зерттеу жұмыстарының негізінде төмендегідей тұжырымдар жасалды:

– қазақ халқының негізгі шаруашылық түрі мал шаруашылығы болғандықтан және негізгі өнімді халық мал шаруашылығынан алуына байланысты аңшылық өнімге деген қажеттілік болмады, сондықтан қосалқы кәсіпті құрады;

– көшпелі өмір жағдайында табиғи ландшафтты тиімді пайдаланған қазақ халқы аңшылықпен қосалқы кәсіп түрінде айналысып, оның өнімдері қазақтың тіршілік қамы жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде тұрмыс қажеттілігін өтеп отырды;

– қазақ халқының дәстүрлі аңшылығы – адам мен қоршаған орта арасындағы тікелей және қарымта байланысты реттеуші болды. Осы байланыстың үзілуі аңшылықтың жабайы түрге айналуына алып келді;

– қазақ жерінің ерекшелігіне байланысты қосалқы шаруашылықты құраған дәстүрлі аңшылық XVIII-XIX ғасырлардың бас кезінде өз дамуында жоғары дәрежеге жетті;

– дәстүрлі қоғамда саят құстарымен, тазы жүгірту және әртүрлі құралдар мен тәсілдер арқылы аң қағу қалыптасты;

– XIX ғасырдың екінші жартысында патшалық Ресейдің отарлау саясатының күшеюі, жер мәселесінің шиеленісуі, халықтың кедейленуі, көршілес елдермен сауда-саттыққа қазақтардың тартылуы нәтижесінде аңшылық өнер трансформацияға ұшырап, сауда, айырбас көзіне айналуына алып келді. Аңшылық дәстүрлілігін жоғалтты және мәні өзгерді. Ол өз кезегінде қоршаған ортаға үлкен нұқсан келтіріліп, аңның сиреп кетуіне әкелді;

– аңшылық қазақ халқының материалдық емес мәдени мұрасы ретінде салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарында орын алды;

– дәстүрлі аңшылық негізгі тұрмыс-тіршілікте ерекше орны бар шаруашылық ретінде халық ауыз әдебиетінде өзіндік жеке тақырыпты құрап, нарративті деректер түрінде ұлттық сипат пен этникалық ерекшелікке ие дереккөздер аңшылық көріністері жайлы мазмұнды ақпарат береді;

– қазіргі таңда аңшылықты дамыту әлеуметтік, экологиялық және экономикалық тұрғыдан көптеген мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Себебі, аңшылық немесе аңшылық шаруашылықтар жануарлар ресурстарын басқаруда ең тиімді әдістердің бірі. Әлемдік тәжірибеге сүйенсек, аңшылықты дамыту арқылы жабайы жануарлардың табиғи популяциясын сақтау және аңшылық шаруашылықтарды дамыту арқылы жануарлар ресурсын рационалды пайдалануға қол жеткізуге болады.

Жұмыстың ғылыми және қолданбалық маңызы. Қазақ халқының дәстүрлі аңшылығы тарих ғылымының ғана емес, география, зоология, ауыл шаруашылығы және т.б. бірқатар ғылым салаларын біріктіретін тақырып. Сол себепті төмендегідей бағыттарда көрінеді:

– зерттеу жұмысының материалдары негізінде жоғарғы оқу орындарында, оның тарих, археология және этнология мамандықтарын дайындауда элективті пән ретінде енгізіп, арнаулы дәрістер курсы мен практикалық сабақтарда, білім алушылардың өздік жұмыстарын жазуда;

– «Этнология», «Этникалық мәдениет», «Қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы», «Қазақ халқының көшпелі қоғамы» және «Тарихи өлкетану» пәндері бойынша дәрістер курсы мен практикалық сабақтарда, білім алушылардың өздік жұмыстарын жазуда;

– тарихи-өлкетану музейлері, тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау мекемелері және кітапханалардың ғылыми-көпшілік іс-шараларында;

– «Қансонар» аңшылардың қоғамдық бірлестіктері мен аңшылық шаруашылығы субъектілерінің республикалық Қауымдастығының жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану бойынша жұмыстарын жүргізуде;

– аталған қауымдастықтың «Қыран» федерациясы қоғамдық қорымен бірлесе жоспарланып отырған «Аңшылық музейін» ұйымдастыруда;

– халықаралық және республикалық аңшылар ғылыми-тәжірибелік конференциялары мен спорттық жарыс түрінде өткізуде;

– материалдық емес мәдени мұраларды сақтау бойынша жүргізілетін жұмыстарда;

– насихаттау мақсатында арнайы телебағдарламалар жасауда пайдалануға болады;

– алған нәтижелері негізінде ғылыми-танымдық көпшілік «Патша – жолбарыс» атты ғылыми-танымдық бейнематериал дайындалды;

– «XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы Қазақстанның аңшылық алқаптары» атты карта құрастырылды;

– ізденуші 2022 жылдан бастап «Республикалық «Құсбегілік» Федерациясының қоғамдық негізде ғылыми кеңесші қызметін атқаруда.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі. Диссертациялық зерттеу жұмысы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Тарих факультеті Археология, этнология және музеология кафедрасында орындалды. Зерттеу барысында алынған ғылыми нәтижелер жоспарлы түрде диссертация мазмұнын ашатын тақырыптарға сәйкес республикалық және шетелдік басылымдарда 7 мақала жарияланды: оның ішінде ҚР ҒЖЖБМ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитеті тарапынан бекітілген отандық ғылыми журналдарда 3 мақала; республикалық және халықаралық ғылыми конференцияларда 3 мақала; «Web of Science» және «Scopus» халықаралық деректемелер базасына қатар енетін журналда 1 мақала жарияланды.